

УДК 393.05.93

ОБРАЗИ ТА РОЛЬ ЖІНКИ У ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ

Ткач А.А.

Київський національний університет культури і мистецтв

У даній статті досліджується актуальна проблема – образу та ролі жінки у поховально-поминальній обрядовості українців. Жіночий образ є провідним у ряді обрядів родинного циклу – починаючи від народження дитини і закінчуючи похованням. Детально аналізуються особливості виконуваних обрядових дій жінкою як об'єкта та суб'єкта у цій взаємодії.

Ключові слова: жіночий образ, роль жінки, поховальні обряди, поминальні обряди, невербальні формули, архаїчний політеїзм, сакральність.

Постановка проблеми. Образ жінки займає особливе місце у різноманітних українських обрядових традиціях, у тому числі й у поховально-поминальних. Роль матері, дружини чи доньки є досить специфічними явищем тому потребують детального вивчення. Існуючі дослідження мають досить значний термін давності або сповнені цензурних обмежень.

Аналіз останніх досліджень. Сьогодні вивчення поховально-поминальної обрядовості українців є недостатнім та ґрунтується на результатах досліджень таких провідних етнографів як В. Бесарабка, Б. Грінченка, О. Іваниці, М. Максимовича, М. Марковича, В. Милорадовича, П. Чубинського, К. Шейковського, В. Шухевича, та потребує оновлення інформаційної бази.

У наш час все більше уваги приділяється персоні жінки та її роді у всіх аспектах родинної обрядовості. Так, сучасні спроби дослідження даної проблематики висвітлені у публікаціях таких авторів, як: М. Баглай, Ф. Вовк, В. Жайворонок, А. Колодний, О.М. Лялюк, І.О. Седакова та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналізуючи останні дисертаційні дослідження науковців, якими повною мірою не розкритий образ жінки в поховально-поминальній обрядовості, на сьогодні є потреба виокремити образ та роль жінки в цих обрядах.

Для повного висвітлення визначеної мети були окреслені наступні завдання: охарактеризувати особливості поховально-поминальній обрядовості на території України; виявити місце ролі та образу жінки у даній категорії обрядів; детально проаналізувати особливості виконуваних обрядових дій жінкою як об'єкта та суб'єкта у цій взаємодії.

Мета статті. Дослідити та розкрити жіночі образи та роль жінки у поховально-поминальній обрядовості українців.

Виклад основного матеріалу. Протягом багатьох століть була накопичена величезна база родинних обрядів. Вони поєднують різноманітні обрядові дії, вербальні та невербальні схеми та складові, які мають різний вік та належать до різних історичних періодів. Їм властиві соціальні, правові, морально-етичні, виховні, релігійні норми та представлення [5, с. 137].

Так, значним чином вплинула православна церква на родинну обрядовість, яка прагнула замінити архаїчний політеїзм на ідею про Єдиного Бога; традиційні обряди на церковні, які охоплювали головні події у житті будь-якої людини –

хрестини, вінчання, панахида; народні морально-хліборобські на християнські (замінити культ Матері-Землі на триєдине чоловіче начало (Бог-Отець, Бог-Син і Святий Дух).

Українське двовір'я привело до модифікації світобачення під впливом сформованих ментальних стереотипів і традицій хліборобського життя, у тому числі, зберігши ідеї домінування жіночого, материнського начала. Аналізуючи вплив християнства на народну культуру у християнський період, А. Колодний у праці «Християнські засади національної культури» акцентує увагу на ідеалізації подружнього життя, розгляд сім'ї як надприродної санкціонованої співдружності, формування культу жінки-матері. Враховуючи все вище перераховане, ми можемо з впевненістю заявити про домінування ролі жінки у українських обрядових діях [4, с. 64].

Домінування жінки прослідковується у базових обрядах родинного циклу – родильних, весільних та поховально-поминальних, мають тісний зв'язок з основними етапами життя людини – народженням, вінчанням, смертю і вшануванням пам'яті померлих.

Початок системного фіксування та часткового аналізу українських звичаїв родинного циклу, у тому числі поховально-поминальної обрядовості, датується ХІХ століттям та пов'язаний з появою таких наукових праць, як праці П. Чубинського «Труди етнографічно-статистичної експедиції до Західно-Руського краю», М. Марковича «Звичаї, повір'я, кухня та напої малоросіян», В. Бесарабка «Матеріали для етнографії Херсонської губернії», К. Шейковського «Побут подолян», О. Іваниці «Домашній побут малороса», В. Милорадовича «Життя-буття луберського селянина», М. Максимовича «Дні і місяці українського селянина», В. Іванова «Життя і творчість селян Харківської губернії», Б. Грінченка «Етнографічні матеріали, зібрані у чернігівській та сусідніх з нею губерніях», В. Шухевича «Гуцульщина».

Незважаючи на існуючі помилки методологічного характеру, варто зазначити безцінний фактографічний матеріал, який досить активно використовують сучасні українські етнологи, історики, фольклористи, мистецтвознавці, культурологи.

Наукова обґрунтованість, концептуальність, глибина аналізу та повнота висновків властиві здійсненим дослідженням традиційної родинної обрядовості, які були здійснені наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття українським етнографом Ф. Вовком («Студії з української етнографії та ан-

тропології»), І. Франком («Жіноча неволя у руських піснях народних»), П. Єфименком («Звичаєве право українського народу»), В. Охримовичем («Значение малорусских свадебных обрядов и песен у истории эволюции семьи»), М. Грушевським («Історія Української літератури»). Також ці риси характеризують праці діаспорних дослідників – О. Воропай, С. Килимника, Д. Дорошенка, Н. Полянської-Василенко, що значно вирізняє їх на фоні замовлених, сповнених ідеологічними трактуваннями, обмежених цензурою досліджень та фольклористів доби Радянського Союзу (О. Дея, О. Мишанича, М. Шубравської, О. Правдюка). Дослідженням проведеним після розпаду Радянського Союзу такими фахівцями як В. Скуратівський, А. Пономарьов, В. Борисенко, О. Курочкін, М. Попович, М. Гримич, С. Безклубенко, Г. Лозко властиве використання значної наукової бази та сучасних наукових інструментів, у тому числі поліметодологізму, відображають окремі, заборонені у часи панування радянської влади, нюанси тендерних особливостей родинної обрядовості, незважаючи на те, що роль жінки у традиційних поховально-поминальних обрядах поки що не стали предметом спеціальних досліджень.

Сакральний зміст та ритуальна традиція здійснення поховальних обрядів українців акцентують увагу на їхній глибокій архаїчності. Семантика символіки поховальних обрядових дій характеризується світобаченням, яке сформувалося ще у дохристиянські часи. Відповідно, раніше вважали, що людина складається з трьох складових: душі, духу та тіла. Після смерті від тіла відділяється душа та дух. Дух в окремих випадках може бути повернутим назад до тіла чи безтілесно прийти з потойбічного світу. Це вважалось небажаним і приводило до впровадження цілого ряду обрядових дій, спрямованих на оберіг та уникнення повернення духу у світ живих людей та його шкідливого впливу [5, с. 147].

Український антрополог, етнограф, археолог Ф. Вовк стверджує, що всі похоронні обряди спрямовані на турботу про замогильне існування небіжчиків а основі страху перед покійниками [1, с. 214]. Саме цим пояснюється яскраво виражена сакральність поховально-поминальної обрядовості, для якої кожен незначний елемент набуває унікального значення, це призводить до унікальної регламентації дії, пов'язаних з похованням покійника [5, с. 148]. Тому філософія смерті розглядалась виключно як перехідний етап між життям та потойбічним світом, що має тісний зв'язок із земним життям, оскільки світ померлих суттєво впливав на світ живих. Саме тому позитивні чи негативні риси у впливі потойбічного світу залежать від поведінки живих людей [7, с. 5].

В дослідженнях науковців смерть і життя, обумовлені ритуально-обрядовою системою, розглядаються як взаємопов'язаний і єдиний процес. Відповідно поховально-поминальну обрядовість необхідно розглядати як єдину сакральну тему, що умовно можна поділити на дві частини: похорон і поминки [5, с. 148]. За народним повір'ям важливим фактором, що впливає на її подальше «буття» є те, як саме померла людина, – легко чи після тривалої хвороби. Якщо людина перед смертю відчувала великі муки тривалий час, то це значило, що вона протягом життя мала до-

свід спілкування з нечистою силою, ворожінням, гаданням, прокльонами. Для уникнення впливу всього попереднього життя такої людини знову ж таки проводилися магичні обрядові дії, які спрямовані на допомогу душі залишити її тіло. Для цього пробивали дірку у стелі чи у стіні, розбирали дах, клали помираючого на підлогу, викликали священника проводити відспівування по померлому.

Під час поховання у разі наявної підозри, що покійний міг перетворитися на вампіра, належало вбивання у груди осикового кілка, проколуювання тіла шилом, посипання очей і могили маком, завалювання місця поховання камінням і сміттям. Такі ритуали відносились до берегової символіки [7, с. 5].

Враховуючи силу народних повір'їв, смерть людини впливала на поведінку рідних покійного, сусідів і односельців. Присутність померлого перед похованням у будинку зменшувала темп життя, надаючи йому ритуальної оформленості. У хаті покійника жінки не мали право прибирати, працювати на подвір'ї та на городі [7, с. 5]. Покійного готували до поховання із певними ритуалами. Як відзначає дослідник А. Пономарьов, в Україні покійника омивали, взували, одягали; обов'язково стежили за тим, щоб закриті були очі у мерця, інколи закривали мідними п'ятками, оскільки родичі померлого вірили, що міг померти хтось із родини. Посмертний одяг для заміжніх жінок складався із сорочки, спідниці, рідко – корсетки чи білої свитки, червоного або зеленого поясу; забороненими були будь-які види прикрас, пов'язували голову хусткою чи вдягали намітку.

Специфічною рисою похорону неодружених дівчат було наявність безпосереднього зв'язку скорботної обрядовості з весільною. Під час поховальної церемонії дівчини використовувались й інші виключно весільні обряди: обирали весільний поїзд, запрошували бояр та дружок, називали покійну «княгинєю», також обирали для неї з числа живих нареченого, який повинен виконати власну роль з дотриманням усіх весільних ритуалів. На могилі дівчини обов'язково заготовили весільне деревце [5, с. 149-150].

Елементи весільної обрядовості також використовували і при похованні неодруженого хлопця. Молоду дівчину одягали у весільну сукню, поклали на розплетену голову вінок зі стрічками, обв'язували руки весільним рушником, а на середній палець руки одягали восковий варіант обручки. Родичі дівчини роздавали присутнім подарунки, як на весіллі; на труну клали весільний коровай, шматки якого після завершення похоронної церемонії роздавали родичам померлої дівчини.

Як відзначає дослідниця Линюк О. М., у гуцулів до сьогодні зберігся архаїчний обряд ігор із покійним, що здійснюється парубоцькою громадою. Мерця жартома тягнуть за ніс, за ноги, просять вставати, щоб «бавитися», перевертають, смікають за волосся, вимагаючи, щоб угадав, хто саме, тощо. Також дослідниця зауважує, що об'єктом таких ігор також могла бути і дівчина-небіжчиця, вдягнута у вбрання нареченої.

Обрядові дії при виносі покійного з хати обов'язково виконує господиня – жінка, мати. Берегова магія цих обрядових цілком очевидна. Відповідно, на місці, де стояла труна у будинку, господиня повинна розбити глечик, щоб запобігти

поверненню покійника назад до хати. Господиня найчастіше випускала у двір худобу, щоб та мала змогу попрощатися з господарем, посипала двір вісвом, а після виносу труни з двору перев'язувала ворота рушником або червоним поясом, щоб за небіжчиком не пішла із двору худоба [1, с. 214].

Аналізуючи голосіння, відомий український історик та етнолог А. Пономарьов зазначає, що раніше вони були обов'язковим атрибутом поминальної обрядовості східних слов'ян, аналізувалися як символ шани померлому, проте ситуація змінилася починаючи з XVI століття, коли їх популярність серед українського народу знизилася на фоні її зростання у російського народу [5, с. 152].

У більшості жителів України жіночим був обряд голосіння за покійником. Але, наприклад, у «йойкані» серед лемків приймали участь і чоловіки. Проте, у Західній Україні все ще збереглися фахові голосільниці. Голосіння за покійником – це вияв безмежного жалю, розгубленості та подальшої долі тих, хто тяжко переживає смерть близької людини: батьки, дружина, діти. Голосіння здійснюється у різних ситуаціях: у момент смерті чи зразу після неї, під час поховання, у поминальні дні. У народі поважають хист голосільниць. Помічено, що основним у голосіннях є два контрастних образи: подружжя і смерті. У контексті метафори подружжя-смерть зрозуміло, що, за народними повір'ями, на подружжя впливає дві вищі жіночі сутності – доля, що об'єднала чоловіка й жінку у родину, та Смерть, яка єдина може дійсно знищити родину [7, с. 5].

Як відзначає М. Грушевський, у окремих місцях дівчат підліткового віку спеціально навчають голосити [2, с. 149]. Описуючи українські жіночі голосіння, учений зазначає, що вони є переважно сольними, тоді як колективні, антифтонні або хорові плачі, практикуються лише у окремих місцевостях [2, с. 149]. Дослідник зазначає історичне обмеження кола тем і мотивів голосіння у XIX столітті: оскільки уже втратили свою актуальність елементи політичні, громадські, на зміну яким прийшли переважно «індивідуальні переживання і то досить однорідні, які поєднували невелику кількість тем і мотивів [2, с. 150]. Розглядаючи весь перелік тем і мотивів українських голосінь, учений дає узагальнену характеристику: «Крики жалю і відчаю та заклики до небіжчика, одна з найбільш архаїчних частин плачу, виступають сильно і яскраво. Натомість поклики до повороту до життя доволі рідкі, ослаблені здебільшого до поклику ще раз глянути, встати, промовити... Переважає свідомість неминучості і незмінності-неможливості повернути небіжчика до життя, неможливості побачитись».

Найчастіше звучать у голосіннях наступні мотиви:

- докори предкам, що передчасно забрали покійника до себе;
- заклик «не вмирати», повернутися до життя;
- лагідні докори, що покинув родину напризволяще;
- ласкаве звернення до покійного;
- мотив відчаю;
- мотиви розпачу, зумовлені усвідомленням неможливості знов зустрітись;
- оплакування покійного у новому потойбічному оплакуванні покинутої родини;

- прохання повернутися хоч на хвилинку;
- проява жалю, болю, скорботи з приводу втрати;

- страх перед небезпеками, від яких за життя захищав покійний родину [7, с. 5].

Старі містичні переконання про всемогутність слова і магічного обряду відступили і розтопились перед новими поняттями і перед лірикою жалю і резигнації. Бажання своїм словом утворити краще посмертне життя покійному теж виступають слабо. Як симптом пізніших відносин – упадку роду – годиться підкреслити мотиви безпомічності і безпорадності покинутих родичів». Важливо також відзначити, що серед мотивів українських голосінь, окреслених М. Грушевським, відсутній мотив гендерної нерівності, – підневільного становища жінки у традиційній родині оплакування «жіночої неволі». На думку дослідника, обряд жіночого голосіння значною мірою втратив той зв'язок із архаїчним світоглядом, який загалом зберігається у ритуалах поховального обряду. Скорботне голосіння за небіжчиком незрідка переходить у веселі жартівливі, також переважно жіночі пісні, що їх заводять голосільниці; ними завершується поминальний обряд. За народними уявленнями, поминки мають бути не тільки щедрими, а й веселими. Звичай звеселяти душу померлого піснями (й іграми – у гуцулів), а душі предків – піснями, танцями, ігрищами з елементами вакхічно-орґастичного культу, відносяться до найархаїчніших у поховальній обрядовості [2, с. 151].

Дослідниця Линюк О. М. зауважує, що на відміну від звичайного плачу, голосіння є ритуальним дохристиянським поховальним обрядом, що складається із старовинних народних обрядових пісень – плачів речитативного характеру [3, с. 141]. Найдавніші згадки про голосіння були знайдені у Іпатіївському літописі 945 року – розповідь про те, як княгиня Ольга прохає зробити тризну за вбитим древлянами чоловіком [3, с. 141]. Типовим і найвідомішим прикладом похоронного голосіння є «Піла Ярославни» із «Слова про Ігорів похід».

В усіх регіонах України жінки намагалися «зберегти на смерть» шлюбний одяг. Обмивали й одягали покійника жінки старшого віку, котрих на Чернігівщині називали рядильниці. Наряджали тіло на лаві під вікнами – головою до покуття або на столі чи спеціально підготовленому катафалку. У одязі молодих, ще не одружених елементи шлюбного вбрання: стрічки, фата, вінки [7, с. 6].

Висновки. З проведеного аналізу поховально-поминальної обрядовості можна стверджувати, що образ жінки займає у родинній обрядовості одне з провідних місць; важлива роль жінки виявляється у поховально-поминальних обрядових діях: під час приготування обрядової їжі «коливо», «канун»), під час знаходження тіла покійного у хаті: обмиванні, перевдяганні померлого, під час виносу з двору та під час голосінь та інших магічних ритуалів оберегового характеру.

Помічено, що серед основних мотивів українських голосінь відсутній мотив принизливого рабського стану образу жінки у родині, що в свою чергу підтверджує демократизм родинного побуту українського народу. Поховально-поминальні обряди українців менш яскраві й колоритні по-

рівняно з весільними. Поховальній обрядовості меншою мірою притаманні національні специфічні риси, оскільки власне відтворюють те саме, що є й у інших слов'янських та взагалі індоєвропейських народів, і відзначаються тільки деякими рисами особливої архаїчності.

Аналізуючи існуючі дослідження, якими повною мірою не розкриті образи та роль жінки

в поховально-поминальній обрядовості, на сьогодні є потреба широкоспектрового аналізу та вивчення образів та ролі жінки у родинній обрядовості українців. Проведене дослідження підтвердило визначну роль жінки і її образу у поховально-поминальній обрядовості та дозволило окреслити перспективні напрямки майбутніх досліджень.

Список літератури:

1. Баглай М. Поминання померлих у Зелену суботу на теренах історико-етнографічної Волині / Марія Баглай // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – Вип. 16. – С. 131-139.
2. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Ф. Вовк. – К.: Мистецтво, 2015. – 336 с.
3. Грушевський М. Історія української літератури: у 6 т., т. 1; 9 кн. / М. Грушевський. – Т. 1. – К.: Либідь, 2013. – 391 с.
4. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2016. – 703 с.
5. Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць / Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». – Одеса, 2011. – 383 с.
6. Колодний А. Християнські засади національної культури / А. Колодний // Історія української культури: у п'яти т., т. 3. – К.: Наук. думка, 2013. – С. 43-66.
7. Линюк О. М. Жінка у поховально-поминальній обрядовості України // Проблеми культурології: історичні та сучасні розвідки – 2016. – № 1. – С. 5-7.
8. Седакова І. А. «Жилец» – «нежилец». Магія і мифологія родин // Живая старина. – 2007. – № 2. – С. 9-11.

Ткач А.А.

Киевский национальный университет культуры и искусств

ОБРАЗЫ И РОЛЬ ЖЕНЩИНЫ В ПОГРЕБАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ УКРАИНЦЕВ

Аннотация

В данной статье исследуется актуальная проблема – роли и образа женщины в погребально-поминальной обрядности украинцев. Женский образ является ведущим в ряде обрядов семейного цикла – начиная от рождения ребенка и заканчивая похоронами. Подробно анализируются особенности выполняемых обрядовых действий женщиной как объекта и субъекта в этом взаимодействии.

Ключевые слова: женский образ, роль женщины, погребальные обряды, поминальные обряды, невербальные формулы, архаический политеизм, сакральность.

Tkach A.A.

Kyiv National University of Culture and Arts

THE IMAGE AND ROLE OF WOMEN IN THE FUNERAL AND LAST RITES OF THE UKRAINIANS

Summary

This article examines the actual problem of the role and image of women in funeral and memorial rites of the Ukrainians. The female character is the lead in a number of rites of the family cycle – starting from birth and ending with a funeral. Details analyzes the characteristics of the ritual action performed by the woman as object and subject in this interaction.

Keywords: female character, the role of women, funeral rites, ritual actions, verbal formulas, archaic polytheism sacredness.